

**LAND
OG BY
PÅ
1000-1800
TVÆRS**

Festskrift til Bjørn Poulsen

AARHUS UNIVERSITETSFORLAG

Land og by på tværs

Mikkel Leth Jespersen og Mikkel Thelle (red.)

LAND
OG BY
PÅ 1000-1800
TVÆRS

Festskrift til Bjørn Poulsen
i anledning af 65-års dagen

AARHUS UNIVERSITETSFORLAG

Land og by på tværs

© forfatterne og Aarhus Universitetsforlag 2020
Omslag, tilrettelægning og sats: Carl-H.K. Zakrisson
Forsideillustration: "Geometrischer Grund-Riss
der Stadt Schleswig nebst der herumliegenden Situation
und dem Dennewerck-Wall von Haddebuy Mohr biss
den sogenannten Krumwall ohnweit Korbürg."
David Christopher Voss, 1750. Det Kgl. Bibliotek.
Bogen er sat med Hoefler og Kievit
E-bogproduktion: Narayana Press, Gylling

ISBN 978 87 7219 172 0
Aarhus Universitetsforlag
unipress.dk

Bogen er udgivet med støtte fra:
Aarhus Universitets Forskningsfond
Landsdommer V. Gieses Legat
Den Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse
Aage og Johanne Louis-Hansens Fond

Denne bog er beskyttet i medfør af gældende dansk lov
om ophavsret. Kopiering til undervisningsbrug må kun ske
efter aftale med Copydan Tekst & Node.

FAGFÆLLE-
BEDØMT

Skrifter om Dansk Byhistorie
fra Dansk Center for Byhistorie, 13

Indhold

Tabula Gratulatoria 9

Forord 15

Mikkel Leth Jespersen og Mikkel Thelle

- 1 Indledning – på tværs af land og by 1000-1800 19

Byen som juridisk konstruktion

Michael H. Gelting

- 2 Den gamle rets stregthed. Skibbrudne og hærtagne omkring Nordsø og Østersø i højmiddelalderen 35

Jeppe Büchert Netterstrøm

- 3 Ribes stadsretter i middelalderen 65

Anders Bøgh

- 4 Margrete 1.s bidrag til arbejdsdelingen mellem by og land og Erik af Pommerns forsøg på at fastholde kursen 97

Christina Lysbjerg Mogensen

- 5 Markedsmonopol og handelsforbud. Land og by i Land- og Byloven (1522) 129

Jørgen Mübrunn-Lund

- 6 Politi og urbanisering i tidligmoderne tid 153

Aktører, der går på tværs

Marie Bønløkke Missuno

- 7 Mellem by og land. Fra 1000-tallets England til Danmark 179

Anders Andrén

- 8 Borgare såväl i staden som på landsbygden?
Relationen mellan Visby och Gotland cirka 1250-1375 203

Mikkel Leth Jespersen

- 9 Adelen i de slesvig-holstenske byer 1500-1700 217

10 *Detlev Kraack*

- Hverdagsfragmenter over for den vide horisont. Husumpræsten
Peter Danckwerths kalendernotater fra 1600-tallet 251

Handel, forbrug og ressourcer

Hanna Dahlström

- 11 En verden til forskel? En diskussion af koncepterne
”urban” og ”rural” med eksempler fra bebyggelser
i middelalderens østlige Danmark 283

Carsten Jahnke

- 12 Lübecks rolle i Danmarks handel i det 15. århundrede 313

Per Ingesman

- 13 Byernes rolle i det danske ærkebispesædes økonomi
ved middelalderens slutning 333

Erik Opsahl

- 14 ”jcke aldene formwæ att vnderholde ænn herre och konnyng”.
Forvaltning og ressourser i Norge i seinmiddelalderen 366

Jakob Ørnbjerg

- 15 Den professionelle apoteker.
Daniel Calow i Aalborg 1639-1665 397

Agnes S. Arnórsdóttir

- 16 "Som en holm i havet". Trafikken
ved Islands kyster 1400-1800 425

Carsten Porskrog Rasmussen

- 17 Handelsbønder eller moderne landmænd?
Optegnelsesbøger fra nordslesvigske bønder i 1700-tallet
som kilder til landbrug og økonomi 456

Land og by mellem drøm og virkelighed

Kasper H. Andersen

- 18 Hvis man spidsede ører. Lyduniverser på land
og i by i middelalderens Danmark 489

Bo Fritzboeger

- 19 Nærums naturligheder. Bolle Luxdorph
mellem land og by, 1754-1782 519

Finn-Einar Eliassen

- 20 Mer eller mindre by – mer eller mindre land?
Todimensjonale svar på et flerdimensjonalt spørsmål 549

Bjørn Poulsen bibliografi 563

v. Hans Schultz Hansen

Foto: Camilla K. Elmar/Centre for Advanced Study (CAS)

Tabula Gratulatoria

Anna Adamska, dr.phil.

Forsker. Historie. Utrecht Universitet.

Kasper H. Andersen, ph.d.

Historiker. Moesgaard Museum.

Per Andersen, ph.d.

Professor. Prodekan for uddannelse.
Retshistorie. Aarhus Universitet.

Vivi Lena Andersen, ph.d.

Museumsinspektør. Københavns Museum.

Anders Andréén, fil.dr.

Professor. Arkæologi. Stockholms Universitet.

Charlotte Appel, dr.phil.

Lektor. Historie. Aarhus Universitet.

Agnes Arnórsdóttir, dr.phil.

Lektor. Historie. Aarhus Univeristet.

Rainer Atzbach, ph.d.

Lektor. Middelalder- og Renæssancearkæologi.
Aarhus Universitet.

Oliver Auge, Dr.phil.habil.

Professor. Historie. Christian-Albrechts-
Universität zu Kiel.

Sverre Bagge, dr.philos.

Professor. Historie. Universitetet i Bergen.

Lars Bisgaard, ph.d.

Lektor. Historie. Syddansk Universitet.

Niels Brimnes, ph.d.

Lektor. Historie. Aarhus Universitet.

Henning Bro, ph.d.

Stadsarkivar. Frederiksberg Stadsarkiv.

Enno Bünz, Dr.phil.habil.

Professor. Historie. Leipzig Universitet

Anders Bøgh, dr.phil.

Lektor emeritus. Historie. Aarhus Universitet.

Jakob Tue Christensen, cand.mag.

Museumsinspektør. Odense Bys Museer.

Søren Bitsch Christensen, ph.d.

Leder af Aarhus Stadsarkiv. Adjungeret lektor.
Aarhus Universitet.

Birgit Christensen, ph.d.

Freelance skrift- og sproghistorisk konsulent og
oversætter. Vanløse.

Lisbeth Eilersgaard Christensen, ph.d.

Specialkonsulent. Danmarks Frie Forskningsfond.

Axel Christophersen, fil.dr.

Professor. Historisk arkæologi.
Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet.

Richard Cole, ph.d.

Adjunkt. Historie. Aarhus Universitet.

Sarah Croix, ph.d.

Adjunkt. Urbnet. Aarhus Universitet.

Hanna Dahlström, ph.d.

Museumsinspektør. Københavns Museum.

Christina Deggim, ph.d.

Stadtarchiv Stade.

Poul Duedahl, ph.d.
Professor. Historie. Aalborg Universitet.

Nils Engberg, cand.mag.
Fhv. Museumsinspektør og seniorrådgiver.
Nationalmuseet.

Kirstin S. Eliassen, cand.phil.
Redaktør. Danmarks Kirker.

Finn-Einar Eliassen, dr.phil.
Professor emeritus. Historie.
Universitetet i Sørøst Norge.

Kim Esmark, ph.d.
Lektor. Historie. Roskilde Universitet.

Vivian Etting, cand.mag.
Seniorforsker. Museumsinspektør. Nationalmuseet.

**Benedicte Fønnesbech-Wulff,
cand.mag.**
Studielektor/AC-vejleder. Københavns Universitet.

Iben Fønnesberg-Schmidt, ph.d.
Professor mso. Historie. Aalborg Universitet.

Bo Fritzbøger, dr.phil.
Lektor. Historie. Københavns Universitet.

Kim Furdal, ph.d.
Museumsleder. Ærø Museum.

Michael Gelting, fil.dr.h.c.
Arkivar. Seniorforsker. Rigsarkivet.

Karen Gram-Skjoldager, ph.d.
Lektor. Historie. Aarhus Universitet.

Poul Grinder-Hansen, cand.mag.
Seniorforsker. Nationalmuseet.

Mette Guldberg, ph.d.
Esbjerg.

Svein H. Gullbekk, dr.philos.
Professor. Kulturhistorisk museum.
Universitetet i Oslo.

Olav Elias Gundersen, ma.
Historiker. Kulturhistorisk Museum i Oslo.

Harald Gustafsson, fil.dr.
Professor. Historie. Lunds Universitet.

Rolf Hammel-Kiesow, ph.d.
Fhv. Professor. Archiv der Hansestadt & Lübeck und
Europäisches Hansemuseum Lübeck.

Hans Schultz Hansen, dr.phil.
Adjungeret professor og forskningsleder. Rigsarkivet.

Jesper Hansen, ph.d.
Overinspektør. Leder af Arkæologi.
Odense Bys Museer.

Merete Harding, ph.d.
Fagredaktør. Trap Danmark.

Markus Hedemann, cand.mag.
Ledende redaktør ved Diplomatarium Danicum.
Det Danske Sprog- og Litteraturselskab.

Thomas Heebøll-Holm, ph.d.
Lektor. Historie. Syddansk Universitet.

Mads Vedel Heilskov, ph.d.
Post doc. Centre de recherches historiques,
École des hautes études en sciences sociales, Paris.

Asbjørn Hellum, cand.mag.
Fhv. rigsarkivar. Rigsarkivet.

Lars N. Henningsen, dr.phil.
Fhv. Arkiv og forskningsleder.
Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

Peter Henningsen, dr.phil.
Museumschef. Frilandsmuseet.

Rainer Hering, Dr. phil., Dr. theol.
Professor. Landesarchiv Schleswig-Holstein.

Pernille Hermann, ph.d.
Lektor. Nordisk Sprog og Litteratur.
Aarhus Universitet.

Karsten Hermansen, ph.d.
Museumsinspektør. Marstal Søfartsmuseum.

Mary Hilson, ph.d.
Professor. Historie. Aarhus Universitet.

Jesper Hjermand, cand.mag.
Museumsinspektør. Middelalderarkæolog.
Viborg Museum.

Helle W. Horsnæs, ph.d.
Seniorforsker. Nationalmuseet.

Angela Ling Huang, ph.d.
Centerleder. Forschungsstelle für die
Geschichte der Hanse und des Ostseeraums.
European Hansemuseum in Lübeck.

Kirstine Haase, ph.d.
Arkæolog. Odense Bys Museer.

Lisbeth Imer, ph.d.
Seniorforsker. Nationalmuseet.

Per Ingesman, dr.phil.
Professor. Kirkehistorie. Aarhus Universitet.

Carsten Jahnke, dr.phil.habil.
Lektor. Historie. Københavns Universitet.

Manfred Jakobowski-Tiessen, Dr.phil.
Professor emeritus. Historie.
Georg-August-Universität Göttingen.

Johny Grandjean Gøgsig Jakobsen,
ph.d.
Lektor. Nordisk. Københavns Universitet.

Finn Gredal Jensen, cand.mag. & jur.
Seniorredaktør ved Diplomatarium Danicum.
Det Danske Sprog- og Litteraturselskab.

Helle Strandgaard Jensen, ph.d.
Lektor. Historie. Aarhus Universitet.

Jørgen Steen Jensen, cand.mag.
Overinspektør emeritus. Nationalmuseet.

Kurt Villads Jensen, dr.phil.
Professor. Historie. Stockholms Universitet.

Mette Frisk Jensen, ph.d.
Leder af danmarkshistorien.dk. Aarhus Universitet.

Mikkel Leth Jespersen, ph.d.
Museumsinspektør. Museum Sønderjylland.

Claus Møller Jørgensen, ph.d.
Lektor. Historie. Aarhus Universitet.

Nils Jörn, ph.d.
Stadtarchivar. Archiv der Hansestadt Wismar.

Jakob Kieffer-Olsen, dr.phil.
Redaktør. Nationalmuseet.

Ulla Kjær, dr.phil.
Seniorforsker. Nationalmuseet.

Henrik Klackenborg, fil.dr.
Statsheraldiker. Riksarkivet (Stockholm).

Anders Leegaard Knudsen, ph.d.
Seniorredaktør ved Diplomatarium Danicum.
Det Danske Sprog- og Litteraturselskab.

Bodil Møller Knudsen, cand.mag.
Fhv. leder af Byarkivet i Horsens.

Nina Javette Koefoed, ph.d.
Lektor. Historie. Aarhus Universitet.

Detlev Kraack, dr.phil.habil.
Professor. Technische Universität Berlin.

Hans Krongård Kristensen, cand.mag.
Lektor emeritus. Arkæologi. Aarhus Universitet.

Mette Svart Kristiansen, ph.d.
Lektor. Historisk arkæologi. Aarhus Universitet.

Søren Munch Kristiansen, ph.d.
Lektor. Geoscience. Aarhus Universitet.

Viacheslav Kuleshov, ph.d.
Forskningsassistent. Numismatiska
Forskningsgruppen. Stockholms Universitet.

Inger Lauridsen, cand.mag.
Fhv. leder. Seniorforsker. Tønder Museum &
Museum Sønderjyllands Kulturhistorie, Tønder.

Lars Agersnap Larsen, cand.mag.
Museumsinspektør. Ærkæolog. Viborg Museum.

Lars Krants Larsen, cand.phil.
Overinspektør. Moesgaard Museum.

Thomas W. Lassen, cand.phil.
Fhv. Museumsinspektør. Maribo.

John T. Lauridsen, dr.phil.
Fhv. forskningschef. Det Kgl. Bibliotek.

Gunner Lind, dr.phil.
Professor. Historie. Københavns Universitet.

Jette Linaa, ph.d.
Museumsinspektør. Moesgaard Museum.
Adjungeret lektor. Aarhus Universitet.

Thomas Lyngby, ph.d.
Forskningschef. Det Nationalhistoriske
Museum på Frederiksborg.

Lennart S. Madsen, cand.mag.
Enhedsleder for arkæologi. Museum Sønderjylland.

Per Kristian Madsen, cand.mag.
Museumsinspektør. Nationalmuseet.

Frank Meyer, dr.phil.
Afdelingsleder. Kystmuseet i Sogn og Fjordane.

Jørgen Mikkelsen, ph.d.
Arkivar og seniorforsker. Rigsarkivet.

Peter Hambro Mikkelsen, ph.d.
Souschef. Afdelingsleder. Moesgaard Museum.

Marie Bønløkke Missuno, ph.d.
Museumsleder. Sisimiut Museum.

Jens Christian Moesgaard, cand.phil.,
Professor. Numismatiska Forskningsgruppen.
Stockholms Universitet.

Christina Lysbjerg Mogensen, ph.d.
Selvstændig historiker.

Marco Mostert, Dr.phil.
Professor. Historie. Utrecht Universitet.

Janken Myrdal, fil.dr.
Professor. Historie. Stockholms Universitet.

Jørgen Mührmann-Lund, ph.d.
Ekstern lektor. Historie. Aarhus Universitet.

Per Grau Møller, lic.phil.
Lektor. Historie. Syddansk Universitet.

Anders Monrad Møller, dr.phil.
Lektor emeritus. København.

Jeppe Büchert Netterstrøm, ph.d.
Lektor. Historie. Aarhus Universitet.

Torben Kjersgaard Nielsen, ph.d.
Lektor. Historie. Aalborg Universitet.

Mogens Rostgaard Nissen, ph.d.

Arkiv- og forskningsleder.
Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

Magne Njåstad, dr.art.

Professor. Historie. Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet.

Ebbe Nyborg, cand.mag.

Pens. redaktør. Nationalmuseet.

Sebastian Olden-Jørgensen, ph.d.

Lektor. Historie. Københavns Universitet.

Jens Ejnar Olesen, dr.phil.

Professor. Historie. Greifswald Universitet.

Thorsten Boring Olesen, lic.phil.

Professor. Historie. Aarhus Universitet.

Simon Mølholm Olesen, cand.mag.

Ph.d.-stipendiat. Historie. Aarhus Universitet.

Rikke Steenholt Olesen, ph.d.

Lektor. Nordiske studier og sprogvidenskab.
Københavns Universitet.

Niels Wium Olesen, ph.d.

Lektor. Historie. Aarhus Universitet.

Rikke Agnete Olsen, cand.mag.

Forfatter. Selvstændig historiker.

Erik Opsahl, dr.art.

Professor. Historie. Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet.

Hans Jacob Orning, dr.art.

Professor. Middelalderhistorie. Universitetet i Oslo.

Stefan Pajung, ph.d.

Selvstændig historiker.

Albert Panten, Diplomphysiker.

Oberstudienrat i. R.

Inge Lise Pedersen, cand.mag.

Lektor emerita. Københavns Universitet.

Mikkel Venborg Pedersen, dr.phil.

Seniorforsker. Nationalmuseet.

Klaus Petersen, ph.d.

Professor. Historie. Syddansk Universitet.

Mirja Piorr, ma.

Ph.d.-stipendiat. Historie. Christian-Albrechts-Universität zu Kiel.

Bo Poulsen, dr.phil.

Professor. Historie. Aalborg Universitet.

Luisa Radohs, ma.

Ph.d.-stipendiat. UrbNet. Aarhus Universitet.

Carsten Porskrog Rasmussen, dr.phil.

Adjungeret professor. Aarhus Universitet.
Enhedsleder. Museum Sønderjylland.

Lea Porse Rasmussen, cand.mag.

Københavns Professionshøjskole.

Thomas Bloch Ravn, mag.art.

Museumsdirektør. Den Gamle By.

Helle Reinholdt, cand.mag.

Skanderborg.

Anders Reisnert, fil.kand.

Fhv. Stadsantikvarie og ställföreträdande
museichef. Malmö Museer.

Martin Rheinheimer, Dr.phil.habil.

Professor og institutleder. Historie.
Syddansk Universitet.

Flemming Rieck, cand.phil.

Seniorforsker. Museumsinspektør.
Vikingskibsmuseet.

Thomas Riis, dr.phil.

Professor emeritus. Historie. Christian-Albrechts-Universität zu Kiel.

Jon Anders Risvaag, dr.philos.

Førsteamanuensis. Numismatik.
Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet.

Else Roesdahl, Litt.D.h.c.

Professor emerita. Arkæologi. Aarhus Universitet.

Mads Runge, ph.d.

Forskningscenterleder. Odense Bys Museer.

Sally Schlosser Schmidt, cand.mag.

Ph.d.-stipendiat. Historie. Aarhus Universitet.

Per Seesko, ph.d.

Museumsinspektør. Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg.

Jón Viðar Sigurðsson, dr.art.

Professor. Historie. Universitetet i Oslo.

Dorthe Gert Simonsen, ph.d.

Lektor. Saxo Institutet. Københavns Universitet.

Søren Michael Sindbæk, ph.d.

Professor MSO. Center leder for UrbNet.
Aarhus Universitet.

Karen Skovgaard-Petersen, dr.philos.

Det Danske Sprog- og Litteraturselskab.

Lasse Christian Arboe Sonne, ph.d.

Lektor. Historie. Københavns Univeristet.

Anne Sørensen, ph.d.

Seniorrådgiver og redaktør.
danmarkshistorien.dk. Aarhus Universitet.

Karsten Merrald Sørensen, ph.d.

Museumsleder. Museerne i Fredericia.

Morten Søvsø, cand.mag.

Overinspektør. Leder af Arkæologienheden.
Sydvestjyske Museer.

Lisbet Tarp, ph.d.

Lektor. Kunsthistorie. Aarhus Universitet.

Mikkel Thelle, ph.d.

Lektor. Leder af Dansk Center for Byhistorie.
Historie. Aarhus Universitet.

Thorbjørn Thaarup, cand.scient.soc.

Museumsinspektør. M/S Museet for Søfart.

Kasper Steinfeldt Tipsmark, cand.mag.

Ph.d.-stipendiat. Historie. Aarhus Universitet.

Jens Toftgaard, ph.d.

Kulturarvschef. Odense Bys Museer.

Mogens Vedsø, cand.phil.

Redaktør. Danmarks Kirker.

Frederik Lynge Vognsen, cand.mag.

Ph.d.-stipendiat. Historie. Aarhus Universitet.

Helle Vogt, ph.d.

Professor. Retshistorie. Københavns Universitet.

Ellen Warring, cand.phil.

Museumsinspektør. Odense Bys Museer.

Jes Wienberg, fil.dr.

Professor. Historisk arkæologi. Lunds Universitet.

Jørgen Witte, mag.art.

Studiecentrum for Sønderjyllands historie.

Hans H. Worsøe, cand.mag.

Fhv. Landsarkivar. Aabenraa.

Jakob Ørnbjerg, ph.d.

Selvstændig historiker.

Forord

Man skal kende grænser for at rykke dem. På sin egen måde er det måske den bevægelse, Bjørn Poulsen har foretaget, idet han de sidste fire årtier har udforsket og udfordret nye lag af middelalderens historie. Uden på nogen måde at være larmende har Bjørn forsket i stort set alle tænkelige emner inden for middelalderhistorien, ofte med flyttede grænser som resultat. Et særligt og gennemgående træk ved Bjørns arbejde er hans evne til at fremdrage tidligere ukendte eller upåagtede kilder og bruge dem til at udvide og nuancere billedet af den store samfundsudvikling.

Gennem omfattende viden, gode samarbejdsevner og høje standarder har Bjørn ud over sin egen forskning bidraget til forskningsrådsarbejde, vejledning, undervisning og løbende formidlet middelalderens historie gennem et flydende sprog, der viser, hvorfor der i historievitenskaben ikke er noget meningsfuldt skel mellem høj videnskabelig standard og god fortælling. Som bidragene til dette festskrift viser, har Bjørn gennem tiden inspireret en lang række elever og kollegaer. Festskriftet er en lykønskning og en tak for en stor indsats i dansk historieforskning.

Bjørn Poulsen er født den 30. marts 1955, voksede op på Stevns og tog studentereksamen ved Køge Gymnasium i 1975. Allerede i gymnasiet kom der en flot publikation ud af hans store historiske interesse – bogen om den historiske Svend Gønge. I 1983 afsluttede Bjørn sine universitetsstudier som cand.mag. i historie og europæisk etnologi ved Københavns Universitet. Derfra gik turen til Flensborg, nærmere bestemt Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, hvor studier i senmiddelalderens økonomi og samfundsforhold resulterede i bogen *Land. By. Marked* (1988). Året efter blev værket antaget som doktordisputats.

Bjørn Poulsen blev i 1990 tilknyttet Landsarkivet for Sønderjylland i Aabenraa som arkivar. Samme år udkom bogen *Bondens penge*, og den og

disputatsen er hovedværkerne i hans tidlige arbejde. I disse år arbejdede Bjørn på et projekt om de danske statsfinanser i senmiddelalderen, som resulterede i en række artikler, bl.a. til det store internationale forskningsprojekt om ”The Origins of the Modern State in Europe, 13th-18th Centuries” under *The European Science Foundation*. I 1994 blev han bedømt seniorforskerkvalificeret og ansat som seniorforsker ved Landsarkivet for Sønderjylland. Efter nogle år som arkivar blev Bjørn Poulsen i 1997 ansat som lektor i middelalderens historie ved Aarhus Universitet. Samme år udkom det første bind i værket *Dansk søfarts historie*, som Bjørn havde skrevet et stort kapitel i. I 2001 blev han udnævnt til professor ved Aarhus Universitet. Blandt hovedværkerne i Bjørns nyere forskning er omfattende bidrag til *Det sønderjyske landbrugs historie* (2003), *The Danish Resources c. 1000-1500* (2007), *Sønderjyllands Historie* (2009) og *Danmarks byer i middelalderen* (2016). Fra 2011 til 2016 var Bjørn medlem af Forskningsrådet for Kultur og Kommunikation, og han sidder stadig i en række råd og bestyrelser.

Festskriftet er blevet til i et samarbejde mellem Mikkel Leth Jespersen fra Museum Sønderjylland, Mikkel Thelle fra Dansk Center for Byhistorie ved Aarhus Universitet og Aarhus Universitetsforlag. Desuden har ph.d.-stipendiaterne Kasper Steinfeldt Tipsmark og Frederik Lynge Vogensen bistået arbejdet, henholdsvis som redaktionssekretær og som ansvarlig for udarbejdelse af Tabula Gratulatoria. Emma Barnhøj Jepsen har hjulpet med at skaffe billeder. Derudover har en række fagfællebedømmere og andre gode kollegaer beredvilligt stillet deres assistance til rådighed hen ad vejen, mange tak for det!

Uden generøse økonomiske bidrag var festskriftet dog ikke blevet til noget. Vi vil gerne sende en stor tak til Aarhus Universitets Forskningsfond, Landsdommer V. Gieses Legat, Den Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse og Aage og Johanne Louis-Hansens Fond.

Mikkel Leth Jespersen og Mikkel Thelle, februar 2020

Mikkel Leth Jespersen og Mikkel Thelle

Indledning – på tværs af land og by 1000-1800

1

Siden historiefagets tidlige tider har historikere brugt kategorier til at systematisere, bearbejde og formidle de uendelige mængder oplysninger, der er til rådighed: forfatningshistorie (dvs. statshistorie), politisk historie, kirkehistorie, kulturhistorie, lokalhistorie, landbrugshistorie og byhistorie for blot at nævne en god håndfuld klassiske og generelle kategorier. Fra 1970'erne begyndte de såkaldte bindestregshistorier som arbejder-, kvinde- og socialhistorie at blomstre. Ofte bliver historieforskningen dog først rigtig god, når historikere går på tværs af kategorierne, for selvom de hver især siger noget om fortidens samfund, er de konstruktioner, der i varierende grad lægger traditionsbestemte rammer ned over skildringen af fortiden. Dermed afskæres eller nedtones forbindelser og sammenhænge, som egentlig havde stor betydning i den tid, historikeren undersøger.

Bjørn Poulsen excellerer i den tværgående historieskrivning, der ikke er låst i faste kategorier, og han har ofte undersøgt forhold på tværs af geografiske, politiske og sociale skel. Denne grundlæggende tilgang til faget kom allerede tydeligt frem i disputatsen *Land-By-Marked. To økonomiske landskaber i 1400-tallets Slesvig* (1988). Som det fremgår af titlen, arbejdede Bjørn med to landskaber præget af forskellige økonomiske strukturer, nemlig den østlige og vestlige del af hertugdømmet Slesvig omkring akse Flensborg-Husum, og de tætte økonomiske og sociale forbindelser, der eksisterede mellem de to områder. Undersøgelsens aktører var heller ikke en afgrænset socialgruppe, men repræsenterede store dele af senmiddelalderens samfund lige fra fyrster, gejstlige og adel til borgere og bønder. Endelig var der også – som det tydeligt markeres i titlen – fokus på de tætte relationer mellem land og by. Denne problem-

stilling løber videre gennem en stor del af Bjørns forskning og forfølges videre i dette festskrift.

Når Bjørn eksempelvis har leveret bidrag til fast kategoriserede værker som *Det sønderjyske landbrugs historie* (2003), er det ikke ud fra et snævert landbrugshistorisk fokus på f.eks. redskaber og dyrkningssystemer. Der er på mange måder tale om en bred samfundsskildring af middelalderens Sønderjylland, hvor der også bliver plads til byer og udviklingen af den handel og pengeøkonomi, der både var vigtig for byerne og landbrugssamfundet. Det samme kan siges med omvendt fortegn om Bjørns bidrag til *Danmarks byer i middelalderen* (2016). Her hører vi om byernes landbrug og om adel, der bor i byerne – forhold, der sjældent fylder meget i den klassiske byhistorie. Værkets definition af en by er forholdsvis bred og åben for mellemformer. Årsager og virkninger bliver fulgt hen over grænserne for den formelle historiografiske genre, og den tværgående relation er således både en metode og en pointe i sig selv.

Det er denne tværgående tilgang til land og by, der er fællesnævneren i festskriftets 19 kapitler. Den geografiske ramme er de områder, der gennemgående eller i en periode udgjorde den danske konges riger og lande fra vikingetiden og frem til omkring 1800. Det vil sige Danmark, Norge, Sverige og Island. Dertil kommer hertugdømmerne Slesvig og Holsten, hvilket også har den pointe, at Bjørn er en af de få historikere, der færdes ubesværet i både Nordens og Hertugdømmernes historie. Endelig er der udblik til vikingetidens England og Nordtyskland.

Ét bidrag behandler den principielle skelnen mellem land og by på et mere generelt plan, nemlig Finn-Einar Eliassens kapitel ”Mer eller mindre by – mer eller mindre land”, men ellers er det specifikke aspekter af land-by-forholdet, der belyses, nogle i form af lokale eller biografiske casestudier.

I en række af festskriftets kapitler sammenvæves land-by-temaet med andre af Bjørns mangfoldige forskningsområder, og her skal blot nævnes nogle af de vigtigste. Det gælder først og fremmest de beslægtede emner handel, ressourcer og forbrug, som Bjørn mest indgående har behandlet i *Bondens penge. Studier i sønderjyske regnskaber 1400-1650* (1990) og kapitlerne i *The Danish Resources c. 1000-1550: Growth and Recession* (2007). Flere

af festskriftets kapitler er baseret på regnskabsmateriale, en kildetype, som Bjørn bruger flittigt i mange af sine studier. I den sammenhæng har han ikke blot rettet opmærksomheden mod kildegrupper, som ofte er blevet forbigået i stilhed, men han har også fremdraget hidtil ubenyttet materiale, som han har konfronteret med nye spørgsmål – Brinkregnskabet fra Ribebispens borg ved Ballum fra 1388/89 er måske det mest spektakulære i den sammenhæng, men der er også andre. I sine studier af de senmiddelalderlige regnskaber er det lykkedes Bjørn at komme helt tæt på denne tids administrative strukturer og ressourcestrømme. Det centrale niveau, har han bl.a. analyseret i artiklen ”Kingdoms on the Periphery of Europe: The Case of Medieval and Early Modern Scandinavia” (1995), som var hans bidrag til det store europæiske statsdannelsesprojekt. På det lokale niveau har Bjørns studier kastet nyt lys over herredsfogederne og andre af bondesamfundets administrative og finansielle mellemænd. Den indgående interesse for kilderne og deres forfattere har rettet Bjørns opmærksomhed mod emnerne skriftlighed, overlevering og arkivdannelse, som er blevet et selvstændigt hovedspor i hans forskning. Endelig skal nævnes Bjørns kulturhistoriske forskning, som ofte tager udgangspunkt i materielle levn. Et ydmygt men kraftfuldt udtryk for denne interesse findes i Bjørns tidlige artikel om klokkestøberen Peter Hansen fra Flensborg i slutningen af 1400-tallet (*Skalk*, 1986). Man møder denne støbers navn på et stort antal klokker og døbefonte, både i by- og landkirker, og helt spektakulært ser man en figur af stifteren, Peter Parzow, i fuld figur, der knæler på døbefonten i Flensborg St. Nikolaj Kirke. I festskriftet følges dette spor af Kasper H. Andersen, der forsøger at nærme sig de lyduniverser, som kirkeklokker og andre lydskilder skabte på land og i by i middelalderens Danmark.

Byen som juridisk konstruktion

Selvom de danske byer kunne være fysisk afgrænsede fra oplandet af volde, grave, hegn, plankeværker og byporte, var det, der adskilte middelalderens byer fra deres omgivende landsamfund, frem for alt kongelige privilegier. Byens stadsret bestemte, at den skulle være et særligt sted,

hvor der måtte handles og drives håndværk i større stil end på landet. Desuden skilte hver by sig ud som et selvstændigt birk, dvs. en egen retskreds med domsvæsen og politimyndighed. Som en række bidrag i festskriftet viser, var byernes handelsprivilegier dog hele tiden under pres, og ny lovgivning måtte jævnligt gentage kongemagtens aldrig realiserede ambition om at monopolisere handlen, særligt den udenlandske, i sine byer. De ældste stadsretter i Danmark stammer fra det sønderjyske område, nemlig Slesvig bys fra første halvdel af 1200-tallet og Tønders fra 1243. På det tidspunkt havde byerne eksisteret i en årrække – ja, de ældste danske bysamfund Ribe, Hedeby og Aarhus var allerede blevet grundlagt som permanente handelspladser i vikingetiden, og med kristendommens ankomst i 900-tallet var de blevet hjemsted for bispe-sæder. Langt de fleste danske bydannelser fandt dog sted i højmiddelalderen.

Et led i den retlige side af denne bydannelses belyses af Michael Gelting i et kapitel om skibbrudne og hærtagne omkring Nordsøen og Østersøen i højmiddelalderen: I 1200-tallet ”flyttede samfundenes afgørende socio-økonomiske drivkraft uigenkaldeligt fra plyndrings- og tributsamfundets krigere til byernes købmænd”, konkluderer Gelting. De tilfangetagne fra plyndrede skibe blev ikke længere trælbundne. Hvis fremmede købmænd skulle frygte for overfald og trælbinding, var de lidet interesserede i handel med den danske konges købmænd. Udviklingen må ses som et vigtigt led i etableringen af byerne som handelscentre, hvor der foregik forholdsvis fredelig udveksling af lokale produkter med udenlandske varer. Kongen havde væsentlige interesser i at få gjort op med den gamle, strenge rets behandling af tilfangetagne søfarende.

En af de byer, der i høj grad nød kongens bevågenhed, var bispebyen Ribe, hvor der samtidig fandtes en stærk og selvbevidst købmandselite, som dominerede byens økonomi og politik. Der kendes hele fire middelalderlige stadsretter fra Ribe, og af Jeppe Büchert Netterstrøms lokale studie fremgår det, hvordan udarbejdelsen af de forskellige stadsretter afspejlede et svingende styrkeforhold mellem den danske kongemagt og købmandseliten i Ribe. I perioder, hvor kongemagten var svag, benyttede ripenserne sig af muligheden for at udbygge byrådets magt. Omvendt

satte den stærkere kongemagt under Christoffer af Bayern en stopper for den lokale lovgivningsaktivitet, som kongen mente var gået for vidt.

Mens lokale stadsretter og byprivilegier var udbredte middelalderen igennem og blev givet til købstæder over hele landet, var det mere småt med landsdækkende bestemmelser for byerne. På landsplan havde man landskabslovene, som blev brugt til at fylde ud, når den lokale bylovgivning ikke rakte. Anders Bøgh påpeger, at man først fik landsdækkende lovgivning for byer med Margrete 1.s forordning fra 1396, hvori der blev udstukket nogle generelle rammer for forholdet mellem byerne og deres opland. Margrete indførte således et generelt forbud mod al handelsvirksomhed på landet. Denne gesjæft var forbeholdt byernes købmænd. Udskibning af varer skulle også foregå fra byerne, hvor dronningen havde styr på opkrævningen af told. I kapitlet argumenteres der for, at Erik af Pommerns langt mere kendte og analyserede forordning af 1422 i det væsentligste var en gentagelse af ambitionen om en arbejdsdeling mellem land og by, som allerede var blevet udtrykt af Magrete 26 år tidligere. At der så langt hen ad vejen var tale om hensigtserklæringer, som ikke blev realiseret på længere sigt, er en anden sag.

Ret præcist 100 år efter Erik af Pommerns forordning så dagens lys, udstedte Christian 2. den Land- og Bylov af 1522, som Christina Lysbjerg Mogensen behandler i sit kapitel. Den blev ganske vist ophævet kort tid efter kongens detronisering året efter, men den er et væsentligt bidrag til forståelsen af det samfund, Christian 2. og hans nære medarbejdere ønskede at opbygge på tærsklen mellem middelalderen og den tidlige nyere tid. Samtidig er lovgivningskomplekset interessant, fordi det var den første større lovgivning, der dækkede hele det danske rige siden 1200-tallets landskabslove. Med inspiration fra Nederlandene ville Christian 2. styrke byerne og borgerskabet på bekostning af adel og kirke. Byskatter og toldopkrævning af byernes handel skæppede godt i den ambitiøse konges kasse, som ellers hurtigt blev slunken, når han gang på gang gik i krig mod Sverige. Mogensen viser, at opdelingen i by og land ikke var så gennemført i lovgivningskomplekset, som det kan se ud for en overfladisk betragtning. For eksempel var en landlig infrastruktur en vigtig forudsætning for et velfungerende handelsliv.

Et vigtigt begreb for udviklingen af den tidligmoderne bylovgivning var ”politi”, som første gang optræder i Christian 2.s bylov. Det fremgår, at borgmestre og rådmænd fra det ganske land skal komme til København og holde møde en gang om året og gengive ”alle theris brøster och leylighet och gjøre ther politi och schichelse paa, och gifue os siden tilkiende, huat the besluteth hafue”. Dermed introduceredes et nyt begreb i dansk ret, som Jørgen Mührmann-Lund analyserer i sit kapitel om politi og urbanisering i tidligmoderne tid. Oprindelsen til forestillingen om god politi ser Mührmann-Lund i middelalderens lokale ”vilkår”, der indeholdt bestemmelser rettet mod konkret opståede problemer og ikke almindelig og statisk lovgivning. I 1500-tallet ses forestillingen om politi at være knyttet til rigets velstand som et resultat af velfungerende byer. Frem til enevældens indførelse blev politivedtægterne langt hen ad vejen vedtaget af de lokale fællesskaber og var dermed udtryk for borgerligt regimente i byerne.

Aktører, der går på tværs

Fra middelalderen og frem var byerne borgernes naturlige miljø, ligesom bønder havde deres miljø på landet, hvor man også fandt adelens godser og herregårde. Grupperne var dog ofte indbyrdes forbundne af blandt andet familieband og handelsforbindelser, ligesom der fandtes aktører, hvor en placering i et på forhånd givent miljø ikke er så indlysende. Det er således aktørerne og deres skiftende miljøer, som står i centrum i Marie Bønlykke Missunos kapitel om vikingetidens forbindelser mellem England og Danmark. Der blev hentet engelske gejstlige til bispeembeder i Danmark, ligesom mange af kongernes møntmestre kom fra England. Omvendt finder man en del danske jordbesiddere i England, der havde etableret sig der i forbindelse med vikingetogterne. Aristokraterne havde også ægteskabelige forbindelser over Nordsøen. Efter den normanniske erobring af England i 1066 vendte en del danske tilbage til Danmark. Mange af disse personer bevægede sig ifølge Missuno mellem land og by.

Over grænsen mellem land og by gik også en kreds af borgere i Visby på Gotland. Anders Andrén har udviklet den interessante teori, at nogle af borgerne i Visby efter alt at dømme boede på landet. Det baserer sig på den iagttagelse, at byen havde både et tysk og et gotlandsk råd, men mens de tyske borgerfamilier blev begravet i kirkerne i Visby, så findes der ingen gravsten over gotlandske familier i byen. I stedet har Andrén fundet gravsten over personer, som blev begravet i kirker på landsbygden, der højst sandsynligt tilhørte det gotlandske borgerskab i Visby. De boede således på landet, hvor de også opførte stenhuse, som lignede de huse, man havde i byen. Hvis teorien holder, hvad meget taler for, var deres borgerskab i byen ikke knyttet til bopælen, men til deres rettigheder og pligter i Visby. Iagttagelsen åbner op for en helt ny måde at anskue forholdet mellem land og by på, når det gælder Gotland i middelalderen, og måske kan lignende flydende grænser spores andre steder.

Mens den regionale elite på Gotland i middelalderen bestod af borgere og bønder, var adelen – ridderskabet – den regionale elite i det tidligmoderne Slesvig-Holsten. Den havde sin primære base på landlige gods-er, men som Mikkel Leth Jespersen viser, var den slesvig-holstenske adel også tæt knyttet til byerne. I næsten alle Hertugdømmernes byer var der adelige amtmænd, og i en række byer boede der i 1500-tallet adelige, der ikke havde et hjem på et adeligt gods. Samtidig havde en del rige godsejere både gods(er) på landet og hus(e) i en af byerne, særligt Kiel og Oldesloe. Derudover var det residensbyerne Haderslev og Slesvig, der tiltrak flest adelige. Fyrstemagtens tilstedeværelse i de to byer betød, at der her var muligheder for embeder i centraladministrationen, ved hoffet eller som amtmænd. I løbet af 1600-tallet synes adelen at have forladt de fleste af de mindre slesvig-holstenske byer og koncentreret sig i regeringsbyen Slesvig – hvor de opbyggede hele nye bydele – og Kiel. Selvom der gennem 1500-tallet blev udstedt en række forbud mod, at adelige erhvervede ejendom i byerne, så var adelen på forskellig vis til stede i byerne gennem hele perioden.

Den gejstlige stand var hverken specifikt knyttet til land eller by, men hørte til de kirker og klostre, der fandtes begge steder. Det betød, at

gejstlige ofte havde et vidtforgrent socialt netværk af slægt og kollegaer, som det var tilfældet med Husumpræsten Peter Danckwert (f. 1580). Det fremgår af den optegnelsesbog, som han førte 1611-1652, og som Detlev Kraack har fundet en kopi af i et holstensk godsarkiv. Ud over et indblik i præstens sociale netværk, fra bønder på landet over borgere i Husum til hertugfamilien på Gottorp, giver Kraacks fremstilling eksempler på, hvad denne kilde i øvrigt fortæller. Vi hører om særlige vejrphenomener, og stormfloden 1634 får en fyldig omtale. Det samme gælder historien om den persiske ekspedition fra Gottorp og henrettelsen af dens leder, købmanden Otto Brüggemann i 1640. I optegnelsesbogen åbner der sig en svunden verden, der både kan belyse forfatterens livshorisont og levere brikker til en række andre historier, som fangede hans opmærksomhed og blev nedfældet på papir.

Handel, forbrug og ressourcer

En anden traditionel måde at skelne mellem land og by på har været ved forskelle i forbrug og materiel kultur, hvor byerne typisk er blevet set som rigere og med et mere avanceret forbrug end landet. I flere artikler om primært 1500-tallets bondesamfund har Bjørn Poulsen udfordret denne antagelse, da der fandtes mange bønder, ikke mindst i det vestlige Slesvig, der på alle parametre kunne hamle op med langt de fleste borgere. Det er også antagelsen om store forskelle i materiel rigdom mellem land og by, som Hanna Dahlstrøm anfægter i sin undersøgelse af arkæologiske fund fra middelalderens København og omgivende bosættelser. Hendes analyse viser, at der var forskelle i den materielle kultur mellem by og land, men ikke således forstået, at byerne var rigere – de havde blot et andet forbrugsmønster.

At der var forskel på byernes placering i det internationale handelsnetværk, får man et godt indtryk af i Carsten Jahnkes kapitel om forholdet mellem de danske byer og Lübeck i 1400-tallet. Jahnke udfordrer C.F. Allens klassiske synspunkt om, at den store hansestad havde en negativ indvirkning på periodens danske byudvikling. Jahnke hævder her-

overfor, at der ikke eksisterede en egentlig interessekonflikt mellem parterne. De var spundet ind i det samme handelsnetværk, hvor ”portalbyen” Lübeck ganske vist spillede en særlig stor rolle, men den nød de danske byer også godt af. Blandt de danske byer, der indtog en betydelig position som et regionalt centrum, peger Jahnke på Næstved, der betegnes som Sjællands vigtigste eksport- og færgehavn i 1400-tallet. Et betydeligt antal skippere fra Næstved førte deres fartøjer mellem Lübeck og hjembyen. Næstved havde faktisk så tætte relationer til Lübeck, at byen fik sit eget afsnit i hansestadens pundtoldbøger. Skibene fra Næstved udførte forskellige lokale landbrugsprodukter, mens de blandt andet importerede krydderier, ris og klæde. Ud over Næstved identificerer Jahnke en række andre danske byer, der indgik i Lübecks handelsnetværk. Således adskilte de danske byer sig ikke væsentligt fra sammenlignelige tyske byer på samme størrelse og med samme distance til de store hansestæder.

Et andet aspekt af de danske byers økonomiske forbindelser til hansestæderne ved senmiddelalderens slutning belyser Per Ingesman i sit kapitel, hvor han følger ressourcernes strøm fra bønderne under det danske ærkebispesæde i Lund til pavestolen i Rom. På det lokale og regionale plan var byerne Lund og Åhus centrale, men på ét punkt adskilte de sig markant fra hinanden. Mens økonomien omkring det perifert beliggende Åhus var kendetegnet ved naturalieudveksling, så var der flere rede penge i omløb i Lund. Det betød, at man i Åhus måtte opkræve afgifter i bl.a. okser, som kunne sælges videre for klingende mønt. Når penge skulle videre fra Skåne til Rom, foregik det ved hjælp af den Augsburg-baserede købmandsfamilie Fugger og dens vidtforegnede banksystem. Pengene blev således indbetalt til Fuggernes filial i Lübeck og kunne efterfølgende hæves på deres kontor i Rom, hvor de også stod for pavestolens betydelige økonomiske transaktioner.

Mens det danske bysystem ved middelalderens slutning var kendetegnet ved forholdsvis mange, men små byer, havde man i Norge nogle få forholdsvis store byer, der primært stod for eksport og import. Den lokale handel foregik langt hen ad vejen på landet. De vigtigste byer

Bergen, Trondhjem og Oslo klarede sig egentlig godt, men derimod så det ikke godt ud for landets overordnede økonomiske situation. Med udgangspunkt i hertug Christians (3.) beretning fra hans rejse til Norge i sommeren 1529 analyserer Erik Opsahl forholdene. Slottet Akershus ved Oslo var i en elendig forfatning, både hvad angik bygningernes tilstand og forsyningsituationen. Det kribled i fingrene på den unge tronfølger efter at få gennemført administrative reformer, der kunne forbedre statsfinanserne i Norge, men hans far, kong Frederik 1., bad ham tage den med ro. Opsahl ser en direkte tråd fra Christians indtryk af Norge i 1529 til afskaffelsen af Norge som selvstændigt rige med den såkaldte Norgesparagraf i Christians 3.s håndfæstning af 1536. Alligevel problematiserer Erik Opsahl det synspunkt, at Norge ikke skulle have haft ressourcer til at underholde en konge.

En af de danske byer, der klarede sig godt i denne periode, var Aalborg. Som Limfjordens eneste rigtige havneby var Aalborg særlig vigtig for import af udenlandske varer, og når vi kommer et par hundrede år længere op i tid, kan vi stille skarpt på en af byens næringsdrivende, der netop var afhængig af gode forhold til udenlandske storbyer. Det drejer sig om den professionelle apoteker Daniel Calow, hvis virksomhed Jakob Ørnbjerg har analyseret. Calow virkede i Aalborg i midten af 1600-tallet, og hans forretning dækkede et stort opland. Lægemedler var blot en del af forretningen, der også formidlede luksusvarer som sukker, krydderier og vin. Kundekredsen talte ikke kun byens borgerskab og stiftslensmand, men også et stort antal af oplandets indbyggere – bønder, præster og adelige. På et tidspunkt blev Calow borgmester i Aalborg og var således en af den tidligmoderne tids entreprenante borgere, der så muligheder overalt, på tværs af land og by. Kapitlet spejler også en anden interesse hos Bjørn Poulsen, i hvis studier der findes en række biografiske undersøgelser, der lader individet træde frem på den historiske scene og handle i en verden, der ikke var begrænset af en snæver lokal horisont.

Mens der aldrig har været tvivl om Aalborgs driftige handelsliv i 1600-tallet, så har man anset Island – ”landet uden byer” – for at friste en forholdsvis isoleret tilværelse i det nordlige Atlanterhav i samme periode. I et kapitel om trafikken langs Islands kyster i den tidligmoderne tid har